

Müasir Qərb idarəetmə modelləri haqqında

• Babək NƏBİYEV,
ADMU-nun magistri

Bazar mexanizminin iqtisadi inkişafın bütün problemlərini həll etmək imkanına malik olmadığı kapitalizmin ilkin dövrlərindən məlumdur. A.Smitin "bazarın gözəgörünməz əli" prinsipi üzərində qurulmuş nəzəriyyəsi özündən əvvəlki dövrün "mütləq monarxiyasının" azad bazara ciddi maneə yaratmasına cavab kimi meydana gəlmişdir. A.Smit öz nəzəriyyəsində bazar mexanizminin dayanıqlığını, kənar himayəyə ehtiyacsızlığını sübut edərkən dövlətin iqtisadiyyatdakı rolunu "gecə gözətçisi" funksiyası (Hayek) ilə eyniləşdirmişdir.

Dövlət A.Smitin təbirincə ancaq xüsusi mülkiyyətə və onunla bağlı münasibətlərdə sərbəstliyi qorumaq, bunun üçün zəruri hüquqi bazanı yaratmaq və təmin etmək vəzifələrini həyata keçirməlidir.

Qeyd etmək vacibdir ki, kapitalizmin inkişafı ilə burjuaziyanın siyasi hakimiyyəti ələ keçirməsi dövlətin ancaq "gecə gözətçisinə" çevrilməsinə imkan vermədi. Dövlət nəinki dünya bazarında ölkənin mənafeğini qorumaq, həm də daxilədə sosial-iqtisadi prosesləri qorumağa məcbur oldu. İqtisadi infrastrukturanın yaradılması, sənayenin müdafiə və digər sahələrinin yaradılması və fəaliyyətinin təşkili, maliyyə-bank sistemi və pul dövriyyəsinin təşkili dövlətin zəruri funksiyalarına çevrildi.

Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi böhranlar və tənzümlər dövründə artır, normal inkişaf dövründə isə azaldır. Ötən dövr ərzində proteksionistlər və fritredərçilər arasında dövlətin rolu haqqdakı bitməyən mübahisələr onun rolunun inkarı yox, sərhədləri, obyekt və subyektləri, təsir forma və metodlarının seçimi, müdaxilənin sosial qiyməti, obyektivliyi və istiqamətliyi haqda getmişdir.

XX əsrin ortalarından başlayaraq dövlətin iqtisadiyyatdakı rolu əsaslı transformasiya olundu. "Böyük tənəzzül" yüksək inkişafa malik istehsal, şaquli və üfüqi əlaqələrin intensiv inkişafı, beynəlxalq mübadilənin mürəkkəbləşmiş olduğu şəraitdə bazar mexanizminin acizliyini tam sübuta yetirdi.

"Böyük tənəzzülə" eyni vaxtda K.Keyns təsərrüfat mexanizmini, dövlət tənzimlənməsinin nəzəri əsasını, F.Ruzvelt isə təcrübə əsasını qoydu. Ancaq iqtisadiyyatın idarə olunması prosesində Keyns nəzəriyyəsi və onun tərəfdarlarının dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi tələbi yeganə ideya deyil. Bir sıra neokeynsçi baxış tərəfdarları, hətta konservativ nəzəriyyəçilərlə birgə dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməsini müdafiə edirlər.

Dövlət tənzimlənməsinin üç tipini ayırmaq mümkündür: İdarəetmədə tam dövlət inhisarı; Bazar və dövlət alətlərinin müxtəlif kombinasiyası, buna nümunə Yaponiya, Cənubi Koreya, İsveç, Almaniya, Çin, Avstriya modellərini göstərmək olar; Xüsusi mülkiyyətin qeyri-məhdudluğuna əsaslanan ifrat liberalizm (2, s. 347).

İdarəetmənin təşkili sahəsində İtaliyanın təcrübəsini qısaca nəzərdən keçirək. Burada sənaye kompaniyalarının bir hissəsi

dövlət, başqa hissəsi xüsusi kompaniyalara məxsusdur. İstehsalın müasir təşkilinin İtaliya nəzəriyyəsi iri müəssisələrin müstəqil sexlərə, istehsal vahidlərinə ayrılmasına nəzərdə tutur.

"İsveç modeli" 1960-cı illərin sonunda meydana gəldi. İsveçin bu müvaffəqiyyətli və sakit obrazı o zaman dünyada sosial və siyasi münacişələrin artması ilə xüsusilə güclü təzad təşkil edirdi. İndi bu termin müxtəlif mənalarda işlənir və nə ifadə etməsindən asılı olaraq müxtəlif mənə daşıyır.

Hər bir sosial-iqtisadi model müəyyən məqsədlər üçün yaradılır. İsveç modelində birinci dərəcəli rolu sosial siyasət oynayırsa ki, o da işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı üçün qismən normal şəraitin yaradılmasını təmin etməklə sosial gərginliyin azaldılması, sinfi antaqonizm və münacişələrin neytrallaşdırılması aləti rolunu oynayır. İsveç inkişafının özünəməxsusluğunu və beynəlxalq əmək bölgüsündə yerini nəzərə alsaq bu məsələnin İsveç üçün son dərəcə vacib olduğunu görürük. Sosial siyasət ictimai münasibətlərin sosial ədalət rühunda dəyişdirilməsinə, gəlirlərin bərabərləşdirilməsinə, sinfi bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına və son nəticədə rifah dövləti əsasında yeni demokratik sosializm cəmiyyətinin qurulmasına kömək edir. İsveç həyat səviyyəsinə görə dünyada ən yüksək yerlərdən birini, Avropada isə birinci yeri tutur. ÜDM və adambaşına düşən istehlak görə İsveç Avropada və dünyada ilk yerlərdən birini tutur. Gəlirlərin bərabərləşdirilməsinə görə İsveç dünyanın bütün yerlərdə qalan ölkələrindən irəlində gedir. İsveçdə qadın və kişilərin əmək haqlarının nisbəti dünyada ən yüksəkdir.

İslahatların səciyyəsi baxımından Polşa Respublikası Şərqi Avropanın postsosialist ölkələri içərisində başqalarından müəyyən dərəcədə fərqlənən özünəməxsus yer tutur. Başqa sosialist ölkələri ilə müqayisədə 1970-ci illərin sonu, 1980-ci illərin əvvəllərində kommunist rejiminə qarşı mübarizənin daha açıq müstəvidə aparılması, görünür, bu fərqi şərtləndirən əsas amillərdən biridir. İqtisadi terminologiyaya "şok terapiyası" adı ilə daxil olan dəyişmə mexanizmi postsosialist ölkələri içərisində ilk dəfə burada sınaqdan çıxarılib və bunu da çox ciddi fərqləndirici cəhət kimi göstərmək olar. Nəhayət, Polşada kommunistlərə qarşı onların özlərindən əsas silahı olan "proletariat sinfi"nin kütləvi çıxışlarından istifadə olunması da özünəməxsusluğun tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Çağdaş dövrdə elmi-texniki cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə, birinci növbədə ABŞ-də kapitalın görünməyən dərəcə

cəhdə təmərküzləşməsi prosesi ən yüksək zirvəyə çatmışdır. Bu isə istər-istəməz idarəetmənin praktiki məsələlərinə, onun bir sıra problemlərinin işlənilməsinə təsir göstərir. Yüksək inhisarçı mənfəət əldə etmək və dağıdıcı rəqəbat mübarizəsi, kortəbii inkişaf təsərrüfat sahiblərini həmin vəziyyətdən "çıxmaq" yollarını axtarmasına zəmin qoşur. Bu səbəbdən də təkcə ABŞ-da deyil, başqa inkişaf etmiş ölkələrdə son vaxtlar idarəetmədə köklü islahatların dinamik olaraq yeniləşməsi məsələlərinə böyük əhəmiyyət verilir.

ABŞ-da idarəetmə sahəsində son illərdə baş verən dəyişiklikləri qısa olaraq aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

1. İdarəetmə nəzəriyyəsi sahəsində. Bu sahədəki dəyişikliklər ayrı-ayrı idarəçilik fəaliyyətinin səmərələşdirilməsi (Teylor sistemi) sistemi ilə yanaşı ümumi sistem nəzəriyyəsi, kibernetikanın nəzəri prinsipləri və idəyalarından istifadə olunmaqla ümumiyyətlə idarəetməyə sistem halında yanaşılması ilə bağlıdır;

2. İdarəetmə texnikası sahəsində. İstehsal sistemlərinin, digər sistem və yarım sistemlərin elektron-hesablama maşınları (EHM), informasiya texnikası ilə təchiz edilməsi, istehsal, iqtisadi, maliyyə və kommersiya məsələlərində onlardan geniş istifadə olunması;

3. İdarəetmə metodologiyası sahəsində. Ayrı-ayrı problemlərin fərdi qaydada izah edilməsi, iqtisadi, istehsal xarakterli vəziyyətin şəxsi qaydada qiymətləndirilməsindən, müəyyən edilməsindən bir sözlə, onlara subyektiv qaydada yanaşma sosialdan sistemli təhlil, əməliyyatların tədqiqi, riyazi və elektron-proqramlaşdırma, paket proqramlı planlaşdırma qeçilməsi kimi metodlar sistemi ilə əlaqədardır;

4. İdarəetmənin təşkilatı formaları sahəsində. Burada başlıca dəyişiklik hakimiyyətin, idarəetmə sisteminin forma və strukturunun ayrı-ayrı funksiyalarından program-məqsədli idarəetmə strukturuna keçilməsi, müxtəlif funksiyaların inteqrasiyası, onların konkret bir məqsədin həyata keçirilməsinə tabe edilməsi, bununla da idarəetmənin mərkəzləşdirilməsi və qeyri-mərkəzləşdirilmiş sistemləri arasındakı ziddiyyətləri, uyğunsuzluqları "həll etmək" ibarətdir;

5. İdarəetmənin sosioloji-psixoloji sahəsində. Son vaxtlar ABŞ-da və bir sıra digər Qərbi ölkələrdə fiziki əməklə yanaşı əqli əmək sahəsində çalışan işçilərin intellektual əməyinin daha çox istismar edilməsi, istismar metodlarının humanistləşdirilərək təkmilləşdirilməsi, habelə şəxsiyyətərarası əlaqələrin "yeni" formalarının tətbiq edilməsi, stimullaşdırılması, məsuliyyət, idarəetmə fəaliyyətinin koordinasiyası, idarəetməni həyata gətirməyə zərurət olaraq təlim-treninglərə cəlb edilməsi və s. məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir (1, s. 258).

Bu, əslində "İnsan münasibətləri" doktrinası ilə bərabər əlaqədardır. Ona görə də ABŞ-da Teylor və Fayol sistemləri ilə, bu məktəbin nümayəndələrinin konsepsiyası ilə birinci dəfə E. Meyo tərəfindən irəli sürülən "İnsan münasibətləri" məktəbinin müddəalarını inteqrasiya edilmiş məsələlərin xüsusi diqqət yetirilir. Teylor sisteminin çağdaş ardıcılı olan A. Alen, R. Devis, Q. Kunts və başqaları idarəetmənin əvvəllər irəli sürülmüş koordinasiya, ixtisaslaşma prinsiplərinə yeni qaydada yanaşmış, beləliklə də həmin funksiyaların qarşılıqlı təsiri və həyata keçirilməsi mexanizmini işləyib hazırlamışlar.

II Dünya Müharibəsindən sonra Yaponiyada inkişafın

əsas faktoru Qərbin kapitalist iqtisadiyyatı şəraitində yaranan istehsalat idarəçiliyi elminin dövlət həyatında mühüm strateji yer tutmasıdır. Yaponiyada təşkilatın, müəssisənin idarəçiliyi sənəti menecerlərdən aşağıdakılara tələb edirdi:

- Keyfiyyətli təhsil, peşəkarlıq, sərəştəliliyin və rəhbərliyə yardım keyfiyyətinin olması;

- Müəyyən edilmiş qayda və texnologiyalara uyğun öz vəzifə və funksiyalarını vicdanla yerinə yetirmək;

- Həyatda və biznesdə dialektik dəyişiklikləri və zaman faktorunu nəzərə alaraq vaxtında və qəti qərarlar qəbul edilməsi üzrə iradə və cəsarət;

- Öz peşə imkanlarını real qiymətləndirmək və onu özünü-tənəziyəmə əsasında həll edilən problemlərlə uyğunlaşdırmaq;

- Məqsədləri düzgün müəyyənləşdirmək, "zəif yerləri" aşkar etmək, prioritet məsələləri və onların həll edilməsinin effektiv metodlarını tapmaq bacarığı;

- Məsuliyyətli qərarları müstəqil olaraq qəbul etmək bacarığı;

- Əməyi əməkdaşlar arasında düzgün bölüşdürmək bacarığı və başqalarının görməli olduğu işi özünün etməsinə cəhətlənmə;

- Mütəşəkkil və əhəngdar qarşılıqlı münasibətə yüksək peşəkarlıq, məsuliyyət və bir-birinə həqiqi dostluq və məhəbbətə malik komandanın formalaşdırılması bacarığı;

- Təbiiyətin olanlarla sadə davranmaq, öz ağılı, xeyir-xahlığı və səmimiyyəti, hər kəsin problemlərini bilməsi və anlaması ilə onların hörmət və məhəbbətini qazanmaq bacarığı;

- Əməkdaşlarını diqqətlə dinləmək, anlamaq, onların çətinliklərini aradan qaldırılmasına yardım etmək;

- Əməkdaşların, fəal iştirakçısı kimi, fəaliyyət planının hazırlanması və reallaşdırılmasına cəlb edilməsi bacarığı;

- Kollektiv üzvlərini məhsuldar və vicdanlı əməyə, effektiv idarəetmə üçün aparıcı əhəmiyyət daşıyan, işə yalnız biliyi ilə deyil, həm də qəlbi və təcrübəsi ilə yanaşmağı motivasiyəldirmək bacarığı;

- Ünsiyyətliklik, adamlarla davranış, əməkdaşlarla qarşılıqlı fəaliyyət, ümumi işin xeyrinə insan potensialından məhsuldar istifadə edilməsinə təkan verən qarşılıqlı anlaşma və həmrəylik mühitinin yaradılması bacarığı;

- Yaxşı işlərin pul mükafatı, treninq hazırlığı və vəzifələrinə artırmaya yolu ilə həvəsləndirilməsi;

- Kütlə qarşısında çıxış və fərdi söhbət etmək bacarığının olması;

- Rüblik (kvartal) məruzələrinin hazırlanması.

Yapon alimi Li Yakokkanın kvartal məruzələri sisteminin effektivliyi onunla şərtlənir ki, o, yaranan problemlərin həllinə yeni yanaşmaları stimullaşdırır və bütün səviyyəli rəhbərlərə aşağıdakı imkanları yaradır:

- Öz vəzifələrini müstəqil müəyyənləşdirib, özünə nəzarətə həyata keçirmək;

- İdeyanın həyata keçirilməsi üzrə ilk addımın ən uğurlu vasitəsi olan fikirləri yazılı ifadə etmək;

- İşin məqsəd, məzmun və metodlarını korrekte etmək;

- Öz xeyallarını unutmamaq;

- Görülən işlərin nəticəsini qiymətləndirmək, müsbət təcrübəni ayırmaq və növbəti kvartal üçün yeni vəzifələr

müəyyənləşdirmək;

- Yeni plan tərtib edib, onun icra vaxtı və metodlarını müəyyənləşdirmək;

- Öz peşəkarlığını, əməyinin nəticə yönümlülüyünü, son nəticəyə görə müstəqillik və məsuliyyətini artırmaq;

- İnnovasiya fəaliyyəti inkişaf etdirmək və onun praktik olaraq həyata keçirilməsinə yardım etmək;

- Hər bir rəhbər işçinin əməyinin keyfiyyət və effektivliyi aşkar etmək;

- Təşkilatın bütün səviyyələrdəki rəhbərləri arasında dialoq həyata keçirmək;

- Tutduğu vəzifələrə uyğun olmayan işçiləri vaxtında aşkar edib onları könüllü olaraq imkanlarına uyğun vəzifələrə keçirmək;

- Ümumi qarşılıqlı razılaşdırılmış və birgə işlə bağlı əməkdaşların fəaliyyətinin koordinasiyasını yaxşılaşdırmaq;

- Müəssisə rəhbərinin monitoring və nəzarət fəaliyyətinin yüngülləşdirilməsi üçün Li Yakokka öz işçilərinə aşağıdakı sualları verdi: 1. Yaxın 3 ay üçün qarşınıza hansı məsələləri qoyursunuz? 2. Plan, prioritet və vəzifələriniz nədən ibarətdir? Onların həyata keçirilməsi üçün nə etmək fikrindəsiniz? Burada düzgün qərar qəbul edilməsinə təmin edən faktorlar bunlardır: məqsəddə çatmaq haqqında dəqiq təsəvvür, texnoloji və marketing tədqiqatlarının nəticələri, dəyişikliklər haqqında düzgün informasiya, toplanmış təcrübə, faktlara əsaslanan intuisiya, sürülu risk (1, s. 267).

"Yapon iqtisadi mövcudluğuna" nail olmağa yardım edən xüsusiyyətlər sosiallardır:

- Sağlam milli ideya; - İntellektual mədəniyyətin prioritetləri; Milli mədəniyyətin demokratikləşdirilməsi;

- Əldə edilən bilən inkişaf məqsədlərinə istiqamətlənmiş elmə əsaslanan və uzaqgörən milli strategiyanın mövcudluğu; İşçi qüvvəyə az xərc çəkməklə yüksək məhsuldarlıq əldə edilməsinə səbəb olan ümumi dəyər, ideologiya və milli ideya əsasında rəhbər və tabeçilikdə olanların maraqlarının birləşməsinə yardım edən korporativ mədəniyyət;

- İşçi kollektivlərində yüksək intizam və qayda, vətənpərvərlik və qürur, yüksək vəzifə borcunun olması;

- Siyasi və iqtisadi pragmatizm, müdriklik və iqtisadi siyasətin müdaxirəliyi;

- Hökumət və iqtisadiyyat arasında, vahid milli məqsədlər və dövlət stimullaşdırma sistemindən istifadə etməklə sıx əməkdaşlıq;

- Müəssisə rəhbərliyinin həmkarlar təşkilatı ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq və hörmət prinsipi əsasında fəaliyyəti;

- Xarici partnyorlarla bərabərhuquqlu müqavilələr və qarşılıqlı əlverişli müqavilələr əsasında azad ticarət tənzimlənməsi;

- Yaxşı təhsil və təşkilatçılıq istedadı olan rəhbərlər qəbil rəhbər işçilərin düzgün seçilməsi və yerləşdirilməsi;

- İstehsalat kollektivlərində işçilərin qarşılıqlı əvəz edilməsinə tənzim edən universal bilik və vərdişlər;

- Xüsusi prioritet sahələrin düzgün müəyyənləşdirilməsində hökumətin ekspert yardımı və elmi-tədqiqat, təcrübə-konstruktor işlərinin həyata keçirilməsində onlara yardım göstərilməsi;

- Dövlətin iqtisadiyyatı, zərurət məntiqi ilə şərtlənən

tənzimlənməsi;

- İqtisadiyyatın idarə edilməsində elm və incəsənətin əsas prinsiplərinin gözlənilməsi;

- İdarəetmə və təşkilatın sahəsində dünya təcrübəsinin müntəzəm olaraq öyrənilməsi və yaradıcı tətbiqi;

- İstehsalat yüksək səviyyəsini təmin edən yüksək məsuliyyət mədəniyyəti;

- Elmi-tədqiqat və texnoloji işləmələrə prioritet maliyyə qoyuluşu;

- Hərbi xərclərin aşağı səviyyəsi ilə əlaqədar aşağı vergilər;

- Doğru informasiyanın mövcudluğu.

İnsan cəmiyyətinə həttə kiçik bir müşahidə zamanı onun məzmununa müxtəlif formalarda və sayca müxtəlif həcmərdə idarə olunmasını görə bilərik. Hələ qədim zamanlardan insan icmaları müəşəkkilliyin üstünlüyünü dərk etmişlər və onun daha səmərəli təşkil olunması, qorunub saxlanması üçün daim mübarizə aparmışlar. XX əsrin əvvəllərində idarəetməyə xüsusi diqqət yetirən bezi görkəmli şəxsiyyətlər cəmiyyətin ümumi vəziyyətini "kəfərlili saatı" bənzədirdilər. Kəfərin hərəkət etdiyi orbitin bir tərəfində "mütəşəkkillik", digər tərəfində isə "sərbəstlik" (və ya anarxiya) yerləşir. Kəfərin mütəşəkkilliyə yaxınlaşaraq onun ən yüksək zirvəsinə çatdıqdan sonra sanki mərkəzdənqaçma qüvvələri onu yenidən sərbəstliyə doğru aparır. Bu proses digər tərəflə nisbətə yenidən təkrar olunur.

Mütəşəkkilliyin üstünlüyü tarixdə dənizmə faktıdır. Az sayda yaxşı təşkil olunmuş silah qüvvələrinə ondan qat-qat çox olan dağıntı qoşunları üzərində qələbələri buna əyani sübutdur.

Çağdaş dövrdə cəmiyyətin öyrənilməsi, onun idarə olunmasının səmərəli təşkiləni əsas məsələlərdəndir. Bu kontekstdə "idarəetmənin sosiologiyası" mühüm sahə kimi sosiologiya elminin ümumi inkişafı ilə sıx əlaqədardır. Bəzi tanınmış sosioloqlar bir sıra hallarda sosiologiya elmini çox əsaslı formada idarəetmənin bir vasitəsi adlandırdılar. Bütün təşkilatı strukturlarda sosiologiyanın bir üsul kimi idarəetmədə tətbiqi çağdaş şəraitdə ən vacib şərtlərdən biridir. Bu səbəbdən idarəetmənin sosiologiyası cəmiyyətin şüurlu, elmi idarə olunmasını səciyyələndirən sahələrdəndir. Cəmiyyətin təşkilatı quruluşu, sosial strukturunu formalaşması, struktur-funksional təhlili idarəetmənin sosiologiyasının əsas tədqiqat obyektləridir. Buna görə də həmin obyektlərin tədqiqinin genişləndirilməsi, onun əsaslarının cəmiyyətin hər bir üzvünə çatdırılması çox vacibdir.

Təşkilatı quruluşun, təşkilatçılığın mahiyyəti də məhz insanların birgə söylərindən səmərəli istifadə olunmasındadır. Müxtəlif fərdlərdən ibarət qrupun birgə fəaliyyətinin nəticəsi, həmin fərdlərin bütün şəxsi keyfiyyətlərinə baxmayaraq ayrı-ayrıhdakı fəaliyyətlərindən artıq olacaqdır. Ayrı-ayrı fərdlərin səylərini əlaqələndirilməsi və istiqamətləndirilməsi təşkilatın əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Sözsüz ki, çağdaş dövrdə cəmiyyətdəki proseslərin müəşəkkilliyi və inkişafı, cəmiyyət üzvləri arasında əmək bölgüsünün dərinləşməsi onun bütün sahələrinin əlaqələndirilməsi və bir hədəfə yaranan fəaliyyətini tələb edir. Bu halda idarəetmə sisteminin sosioloji təhlilinə nəzər salmaq yerinə düşərdi. Məsələn, dövlət idarəetmə sistemi bütün idarəetmə orqanlarını və struktur ünsürlərini vahid bir mexanizm kimi əlaqəli işləməsinə tələb edir. Burada rəhbərlik amili idarəetmə sahəsində fəaliyyətdə olan əmək prosesi kimi ən va-

cib şərtlərdən ibaridir.

İdarəetmə münasibətləri mürəkkəb, kompleks münasibətlər sistemindən ibarətdir. O, statik halda deyil, dinamik halda olan münasibətlər silsiləsini əhatə edir, müxtəlif idarəetmə təsirlərinin nəticəsində, birgə fəaliyyətin təşkil edilməsi prosesində, gedişində meydana çıxır.

Sosial-iqtisadi sistemlər və onların yarım sistemləri arasındakı münasibətlər, məsələn, deyək ki, cəmiyyətdə müəssisə, nazirliklə birlik, habelə, ümumi təkrar istehsalın müxtəlif fazaalılar arasındakı münasibətlər sistemlərə əsas münasibətlərə aiddir. Qarışıq sistemlərə misal olaraq cəmiyyətdə işçilər, işçilərlə müəssisələr, ümumi istehsalın idarə edilməsinin sosial, maddi-texniki tərəfləri, aspektləri, əlaqələri, onların doğurduğu münasibətləri göstərmək olar. Ona görə də iqtisadi sistemdə insan münasibətləri ilə yanaşı insan-maşın sisteminin öyrənilməsi, bununla əlaqədar olaraq, idarəetmənin bir subyekti olmaq etibarilə insan amilinin fəallaşdırılması, burada iqtisadi şərtlərlə yanaşı texniki, texnoloji, psixofizioloji, ergonomik amillərin nəzərə alınması son dərəcə vacibdir. Məsələn bu cür qoyulmuş birinci növbədə çəğdas elm-texniki tərəqqinin keyfiyyətcə inqilabi xarakterindən, tələblərindən irəli gəlir.

Çəğdas dövrdə yeni tipli iqtisadi təkəkkürün formalaşması və inkişafına böyük əhəmiyyət vermək lazımdır. Kitab, elm pərəstşkarlığı hər bir tələbənin - gələcək mütəxəssisin həyatının ayrılmaz bir hissəsi olmalıdır. Elma, kitaba belə bir ciddi, yüksək səviyyədə yanaşılması yeni tipli iqtisadi təkəkkürün inkişafına mühüm stimül kimi təsir göstərir. Bu baxımdan idarəetmə elmi qarşısında da yeni-yeni vəzifələr durur. Başqa elm sahələri kimi bu elm də dünyagörüşün yaranmasında fəal rol oynamalıdır. Çünki bu elmin problemləri, müdəcəları müasir dövrdə ön plana keçmişdir.

Cəmiyyət və təbiiətə müxtəlif sistem formaları vardır. Buna məşınlar sistemini, bioloji sistemi, cəmiyyətin özüünü və s. konkret olaraq, buraya, idarəetmə sistemini aid etmək olar. Hər bir sistemin özüünəməxsus xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqları vardır. Sistemlər içərisində ən çətin idarə olunan sosial sistemdir. Belə ki, bioloji idarəetmədə canlı orqanizmdə mövcud olan komponentlər əvvəlcədən üzvi şəkildə bir-birilə təbii olaraq uyğunlaşır. Burada müstəsna dərəcə orqanların bir-birinə ahəngdar uyğunluğunun təmin olunmasıdır. Deməli, bioloji sistemdə inteqrativ, sistemlilik keyfiyyəti təbii olaraq koordinasiya olunmuşdur. Sosial sistemdə siyasət, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, təsərrüfat əlaqələrinin idarə edən sistemlər, dövlət orqanları, ictimai təşkilatlar, bir sözlə, insanlar vasitəsilə tənzim olunur. Sosial sistemlərin idarə olunması və bu sistemlərin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi çətin məsələdir. Çünki bu iqtisadi sistemə təsir edən bir çox amillərin, şərtlərin nəzərə alınması, konkret tarixi şərait üçün yeni-yeni problemlərin həll olunmasını tələb edir.

Sistem dedikdə onu əmələ gətirən ünsürlərin məcmusu başa düşülür. Daha doğrusu, sistem qarşılıqlı təsir vəziyyətində olan eynicinsli, bir-birilə uyğunluq təşkil edən ünsürlərin yeni xassəli məcmusudur. Sistemin ünsürləri ayrı-ayrılıqda müstəqil xassəyə malik olur. Yalnız onlar birləşdikdə, sistem halına düşdükdə yeni xassə əmələ gətirirlər. Sistemin özündə əvvəlcədən ona xas olan münasibətlər, əlamətlər mövcudluğu vardır. Bunu əvvəlcədən qeydə alınmış xassə

də adlandırmaq olar.

Beləliklə, sistemin ünsürləri, xassələr və münasibətləri arasında üzvi əlaqə və vəhdətlik vardır. Mürəkkəb davranış və əks əlaqə sistemin zəruri xüsusiyyətinə çevrilir. Əks əlaqə şəraitində (iqtisadi, dəyər, texniki, sosial) sistemlərin davranış fəaliyyəti daha da mürəkkəbləşir. Ona görə də mürəkkəb sistemlərin dinamikasının giriş, çıxış göstəricilərinin, xarici mühtilə əlaqəsinin hərtərəfli öyrənilməsi xüsusi yanaşma və təhlil üsullarını tələb edir. Burada sistemi əmələ gətirən ünsürlərin tərkibi, xassəsi, konkret seçiyəsi, onun arasındakı əlaqə, məntiqi ardıcılıq, ayrılıqda, sonra isə vəhdət halında öyrənilməlidir. Müxtəlif pilləli səviyyələr mövcud sistemlərin yarım sistemləri, onların giriş və çıxış göstəriciləri, optimal iqtisadi fəaliyyət və təsərrüfat mexanizmləri ilə düzgün əlaqələndirilməlidir (1, s. 256; 2, s. 478).

İnsanların şəxsi mənafevləri, habelə ictimai, kollektiv mənafevi idarəetmə sisteminin vəziyyətinə və inkişafına mühüm təsir göstərir. İnsan amili həmin sistemin formalaşmasına, sistemdəxili əlaqə və münasibətlərə mühüm təsir göstərir. Sosial-iqtisadi sistemlərin başlıca xüsusiyyətlərindən biri də həmin sistemi əmələ gətirən ünsürlərin nisbi müstəqilliyidir. Ona görə də bu sistemlə ierarxiya prinsipi əsasında qurulmuşdur. Məsələn, hər hansı firma və ya kompaniya, fermer təsərrüfatı bir tərəfdən müstəqil sistemlərdirsə, digər tərəfdən, onların tabe olduqları sahənin yarım sistemləridir. Buna görə də sistem və yarım sistemlər arasındakı fərq və əlaqə həm nisbi, həm də mütləq xarakter daşıyır. Sistemlər və yarım sistemlər arasındakı əlaqə düşünilmiş, planlı əlaqə olmalıdır. Onlar arasındakı iqtisadi, maliyyə və digər əlaqələr cəmiyyətin təbiətinə, prinsiplərinə uyğun şəkildə qurulmalıdır.

Cəmiyyət özü bir sistemdir. İnsan cəmiyyətdə baş verən münasibətlərin daşıyıcısıdır. Cəmiyyətin özünin bir sosial sistem kimi formalaşması insan amili nəticə etibarilə mühüm rol oynamışdır. Burada, əlbəttə, onun bioloji statusundan çox sosial vəziyyəti həlledici rol oynamışdır. Hətta Aristotel kimi görkəmli bir şəxsiyyət insanı "danışan alət" adlandırmışdır.

Əlbəttə, insanın cəmiyyətdəki sosial vəziyyətinin dəyişməsinə başlıca yeri ictimai-iqtisadi formasiyaların inkişaf qanunauyğunluqları, onların inkişaf dinamikası təşkil etmişdir. Bir sosial varlıq olmaq etibarilə insanın mahiyyəti, onun fərdi bioloji vəziyyəti deyildir, insan bütün ictimai münasibətlərin məcmusudur.

Ədəbiyyat

1. Faiq Ələkbərov, Mətləb Mahmudov. İdarəetmə nəzəriyyəsi (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti), Bakı: Elm - 2010.
2. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası", Neşriyyat-Poliqrafiya Birliyi - 1997.
3. İlqar Hüseynov. Azərbaycan milli adət və ənənələrinin bədi-estetik mahiyyəti. Bakı: Marş-Print - 2002.
4. Kulturologiya (dərslik). Bakı: ADMIU-nun "Mədəniyyətşünaslıq" kafedrası - 2003.
5. Təbiiq kulturologiya (Dərslik). Bakı: ADMIU - 2004.
6. <<http://www.mct.gov.az/>> Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi.